

Янченко Тамара

<https://orcid.org/0000-0002-2967-0695>
ResearcherID EHD-0652-2022

Доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та методики
викладання історії і суспільних дисциплін,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна) E-mail: tamyanchenko@gmail.com

ТВОРЧА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ПЕДАГОГІКИ

Мета статті – здійснити аналіз творчої спадщини Г. Сковороди як методологічної основи сучасної педагогіки.

Методологія. У дослідженні, що стало основою статті, застосовано проблемний, системний, соціокультурний, історичний і синергетичний підходи, що дозволило визначити та схарактеризувати педагогічні ідеї видатного українського мислителя, актуальні для сучасної освіти. Герменевтичний метод сприяв здійсненню аналізу творів Г. Сковороди. Наративний метод забезпечив цілісний виклад інформації. У дослідженні було використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення.

Наукова новизна. У статті визначено й охарактеризовано філософські та педагогічні ідеї Г. Сковороди у контексті їх впливу на українську освіту в різні періоди її розвитку. У статті також здійснено рефлексію щодо використання творчої спадщини мислителя у якості методологічного та концептуального підґрунтя сучасної педагогіки.

Висновки. Отже, творча спадщина Г. Сковороди є методологічною основою сучасної педагогічної науки. Філософ характеризує та почасти втілює в свою практичну педагогічну діяльність ідеї, що є загальнолюдськими цінностями і становлять сутність гуманістичної педагогіки: природовідповідність, людиноцентризм, вплив батьків і сімейного виховання.

Ідея Г. Сковороди про «сродну працю» втілює в собі педагогічний принцип природовідповідності навчання та виховання і моделює принцип людиноцентризму в освіті, оскільки тільки через урахування природних здібностей і запитів особистості дитина або людина загалом можуть стати центром освітньої системи, провідним її компонентом.

Перспективи подальших досліджень бачаємо, з одного боку, у поглибленому вивченні ідей Г. Сковороди з точки зору їх впливу на концепцію сучасної освіти, а, з іншого, в аналізі методологічних засад педагогічної науки.

Ключові слова: педагогіка, виховання, освіта, творча спадщина, творча спадщина Григорія Сковороди, українська педагогічна думка XVIII ст.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та/або практичними завданнями. Розвиток української освіти в контексті її модернізації та інтеграції в європейський соціокультурний простір вимагає пошуку оновлених методологічних підходів у педагогіці, що актуалізує звернення до національних освітньо-філософських витоків. Самобутність українського народу, втілена у творах Г. Сковороди, є однією з концептуальних ідей сучасної педагогіки та могутнім засобом виховання дітей і молоді, який має використовуватися в сучасній освіті. Незважаючи на те, що наукова та літературна спадщина видатного ученого є достатньо дослідженою, на наш погляд, його педагогічні ідеї потребують актуалізації у контексті викликів суспільного життя.

Аналіз основних досліджень і публікацій. В історії культури України творча спадщина Григорія Сковороди займає чільне місце. До неї впродовж останніх двох століть була прикута увага багатьох дослідників, як філософів, так і педагогів. Педагогічні погляди та діяльність Г. Сковороди стали предметом досліджень С. Бакай, Н. Іванової, Т. Кочубей, В. Кременя, І. Кулик, Л. Ткаченко, Н. Федорака та інших науковців.

Методологічні засади історії освіти в Україні розроблені такими науковцями: О. Сухомлинська, Л. Березівська, Н. Дічек, О. Міхно, О. Петренко, В. Федяєва та іншими.

Мета статті – здійснити аналіз творчої спадщини Г. Сковороди як методологічної основи сучасної педагогіки.

Висвітлення процедури теоретико-методологічного дослідження. У дослідженні, що стало основою статті, застосовано проблемний, системний, соціокультурний, історичний і синергетичний підходи, що дозволило визначити та схарактеризувати педагогічні ідеї видатного українського мислителя, актуальні для сучасної освіти. Герменевтичний метод сприяв здійсненню аналізу творів Г. Сковороди. Наративний

метод забезпечив цілісний виклад інформації. У дослідженні було використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Методологія сучасної педагогіки – це система знань про педагогічні теорії, концепції, принципи та підходи до вивчення освітніх явищ та процесів, а також методів їх дослідження. Вона включає в себе організацію, різноманітні моделі, форми систематизації та об'єктивної репрезентації педагогічних знань. В основі педагогічних досліджень лежать ґносеологічні та філософські підходи, які визначають світоглядні позиції дослідника. У такому контексті доцільним є звернення до історико-педагогічних та філософських витоків освіти, до яких безсумнівно відноситься й творча спадщина Григорія Сковороди.

Українське суспільство XVIII ст., у якому жив видатний філософ і педагог Григорій Сковорода було синергією культур, у яких були присутні як європейські, так і українські народні (національні) ідеї. Українська культура, сприймаючи «західно-латинську» культуру, вбирала, переосмислювала, адаптувала різні її складові, в тому числі й освітні форми. Провідні діячі української культури того часу реалізували західноєвропейські програми освіти на базі латинської вченості, розробляючи, по суті, концепцію синтезу західноєвропейської та слов'янської культури [2, 31].

Специфічна історична та цивілізаційна ситуація вплинула на розвиток освіти та педагогічної думки. Українська педагогіка поєднувала в собі національний і західноєвропейський освітній досвід, а рівень української освіти відповідав загальноєвропейському. Особливості розвитку освіти в Україні у XVIII ст. можна охарактеризувати у двох вимірах: національному та європейському [5, 37].

Поза тим XVIII ст. характеризується посиленням репресивної політики царського уряду і, як наслідок, втратою Україною автономії. Поглиблювався процес русифікації освіти та суспільного життя. Григорій Сковорода був одним із тих українських діячів, які ментально протистояли колонізаторським процесам і сприяли збереженню етнічної самобутності української культури, педагогічної думки та освіти.

Відома українська учена О. Сухомлинська наголошує, що «українська культура знаходиться на певному пограниччі, тобто відчуває на собі постійний (більший або менший) в різні часи різноманітний вплив і тиск різних культур і культурних центрів, що знаходяться поряд з нею» [6, 49–50]. О. Сухомлинська характеризує другу половину XVII – XVIII ст. як період розвитку педагогічної думки в контексті українського бароко або козацької доби. Уже сама назва «бароко» свідчить про приналежність української культури до європейської спільноти. Характерні ознаки цього періоду – «це риси порубіжжя, коли власне, своє витворювалося з залученням європейських ідей гуманізму і раннього просвітництва з відчутною опорою на власні пошуки сутності людини і її місця в світі» [6, 55]. За твердженням О. Сухомлинської, ця доба тісно пов'язана, з одного боку, з традиціями княжого періоду, а з іншого – із західноєвропейськими ідеями гуманізму, реформації й раннього просвітництва у її синтезі зі специфікою українських соціально-культурних процесів, з українською ментальністю, що втілювалися в діяльності Києво-Могилянської академії та її найвідоміших представників. Головні педагогічні ідеї видатних представників українського бароко віднаходимо у їх загально-філософській спадщині. Це система поглядів на світ, людину, особливості її пізнавальної діяльності, розробка морально-етичної концепції. Наука в це період розглядається в ключі натурфілософії, за якої природа, Всесвіт набувають дедалі більшого значення. Велике місце посідає теоретико-пізнавальна проблематика, вивчення пізнавальних здатностей людини, її відчуттів, логіки як знаряддя пізнання. Філософів-мислителів хвилюють проблеми мови, її зв'язку з мисленням, проблеми сутності людини, її місця у всесвіті, її ставлення до природи й до Бога, проблема доброчинностей – природних і духовних. Це перетворює філософсько-педагогічну спадщину окресленого періоду на потужне методологічне підґрунтя педагогіки, зокрема й сучасної. Своє найповніше розкриття філософсько-педагогічна спадщина XVIII ст. знайшла у творчому доробку Григорія Сковороди [6, 54–55].

Більшість праць Г. Сковороди можна охарактеризувати, як твори, що містять ідеї педагогіки, мають значний виховний потенціал, оскільки автор писав їх, використовуючи повчальні сюжети і спираючись на багатовікову мудрість української народної педагогіки [7, 48].

Особливо важливим у контексті впливу ідей Г. Сковороди на педагогіку в наступні періоди її розвитку є те, що, спираючись на вивчення архівних джерел та листування мислителя з учнями, дослідники дійшли висновків, що його учні, а також у свою чергу їх вихованці наслідували ідеї учителя, які, таким чином, переходили з покоління в покоління. Чимало найближчих учнів Г. Сковороди обрали для себе шлях викладача і згодом також працювали у Харківському колегіумі. Якщо простежити біографії цих студентів (Михайла Ковалинського, Василя Двигубського, Федора Татарського), можна побачити, що після того, як Г. Сковорода залишив викладання у Харківському колегіумі, вони продовжили його педагогічну справу, стали наступним поколінням викладачів (вони були серед учителів колегіуму з кінця 1760-х рр. й аж до кінця століття) [2, 172, 268].

Значного розвитку у творах Г. Сковороди набули його загальновідомі думки про споріднену працю, доцільність того, щоб людина займалася тими справами, до яких вона має природні здібності. Такі ідеї про відповідність виховання та навчання дитини її природнім здібностям (природовідповідність виховання та навчання) є характерними й для сучасної педагогіки та визначають її провідні методологічні засади. Про це Г. Сковорода пише у «Харківських байках», наприклад у байках «Старий і молодий жайворонок», «Коліщата дзигарські», «Орел і сорока», «Дві курки», «Орел і черепаха», «Змія та буфон», «Собака і коняка», «Верблюд і олень» та інших творах [4]. Природні здібності людини визначають її заняття, особливості її

трудова діяльність і в цілому особливості життя та долю. Так, у байці «Коліщата дзигарські» (у тексті «Сили») вчений зазначав: «На різні схильності природні – і путь життєва різна» [4, 13].

Повчальною у цьому контексті є байка «Орел і черепаха». Черепаха розповідає, що літати – погано, бо її прабабуся від цього загинула. Орел відповідає їй: «Не через те загинула премудра твоя прабаба, що літала, а через те, що взялась до цього не по природі» [4, 17].

У праці «Вдячний Еродій» Г. Сковорода наголошує, що людина буде успішною, якщо вона займається тією справою, до якої вона має природні здібності: «Усяка справа має успіх, коли природа сприяє... Буде так: хто захоче чомусь навчитися, повинен до того зродитися. Не від людини, а від природи – суть усього. А хто зважиться без природи навчати чи навчатися, хай затамить приказку: «Вовка в плуг, а він у луг»... Виховання ж випливає з природи, яка впливає в серце насіння доброї волі, щоб ми помалу-помалу, виростаючи без перепон, самовільно й з охотою робили все те, що святе й належне перед Богом і перед людьми [3].

Педагогіка передбачає необхідність розвитку природних здібностей особистості. На цьому Г. Сковорода наголошував у байці «Дві курки». Домашня курка дивується, чому дика курка вміє літати. На це дика курка відповідає: «Та й на те, голубонько, зважте, що ви з малих літ, як тільки народились, у дворі гнойовища розгрібати зволите, а я в своєму літанні день у день вправлятися мушу» [4, 15].

Для філософської та педагогічної спадщини Г. Сковороди характерним є кордоцентричний підхід, сутність якого полягає в орієнтації на внутрішню, душевну сутність людини. Він забезпечує розуміння людини, сенсу її буття і призначення у світі. Г. Сковорода вважає, що людина – це складна істота, яка належить до різних світів і підлягає впливам різноманітних сфер. Так, духовне життя людини залежить, з одного боку, від тілесної сфери, а з іншого – здатне підноситись до ірраціонального. Людина одночасно сповнена, як і увесь світ, таємничих сил. Це таємниче, «несвідоме», усілякі відхилення від «нормального» розумного ходу життя: натхнення, передчуття, екстаз, внутрішнє, душевне «бачення» світу, відчуття того, що не пояснюється словами. Усі подібного роду переживання відкриваються людині через «серце», яке є виходом зі сфери звичайного життя до інших сфер, і тому мають глибинне значення. «Серце» для українського мислителя – це «внутрішня» самосвідомість, момент вільного прагнення любові, творчості. «Серце» – розумне бачення і одночасно – розумна діяльність [1, 2–3].

Природа людини, її сутність визначається серцем, що у філософській системі ученого є складним поняттям. Серце, на думку філософа, визначає характер, поведінку людини, її вчинки, діяльність. Г. Сковорода наголошував: «Добре серце є те ж саме, що вічноплинне джерело, з якого вічно витікають чисті потоки, знай, помисли» [3].

В. Кремень зазначає, що «філософія серця» Г. Сковороди, яка споріднена з його теорією «сродної» праці, націлена на одиничне, на особистість. Тобто тільки завдяки своєму «внутрішньому» світові (серцю) людина і може бути собою, і саме в цьому полягає антираціоналістичний індивідуалізм філософської концепції українського мислителя, яка по суті є позицією людиноцентризму [1, 3–4]. А людиноцентризм є провідним методологічним принципом сучасної освіти, яка орієнтується на особистість, її індивідуальні особливості та запити.

Важливими для педагогіки є ідеї Г. Сковороди про обов'язок батьків виховувати власних дітей. У сучасній освіті ця думка ученого втілюється, зокрема через визнання батьків учнів повноправними учасниками освітнього процесу. Філософ зауважував: «Є два головні батьківські обов'язки: «Добре народити і добре навчити». Якщо хто жодної із цих двох заповідей не дотримав, ні добре народив, ні добре не навчив, то цей не батько дитині, а винуватець вічної загибелі. Коли народив добре, але не навчив, то такий, каже, напівбатько» [3].

Професійна діяльність філософа може бути методичним орієнтиром для сучасних педагогів у налагодженні взаємодії та співпраці з учнями чи студентами та у використанні інтерактивних методів навчання, що сприяють розвитку особистості, активності, самостійності дитини, її мислення. Наприклад, Г. Сковорода, який викладав у Переяславському, а потім у Харківському колегіумах, любив і регулярно здійснював невеличкі освітні мандрівки зі своїми учнями. Деякі з них залишили спогади про подорожі, під час яких вони милувалися краєвидами, обговорювали з вчителем проблеми, які їх цікавили (філософські, світоглядні, життєві). У літературі неодноразово зверталася увага на листування Г. Сковороди зі своїми учнями, з якими він спілкувався, як із друзями, ділився роздумами, давав поради щодо навчання, читання книг тощо [2, 186, 192].

Висновки з дослідження і перспективи подальших наукових розвідок. Отже, творча спадщина Г. Сковороди є методологічною основою сучасної педагогічної науки. Філософ характеризує та почасти втілює в свою практичну педагогічну діяльність ідеї, що є загальнолюдськими цінностями і становлять сутність гуманістичної педагогіки: природовідповідність, людиноцентризм, вплив батьків і сімейного виховання.

Ідея Г. Сковороди про «сродну працю» втілює в собі педагогічний принцип природовідповідності навчання та виховання і моделює принцип людиноцентризму в освіті, оскільки тільки через урахування природних здібностей і запитів особистості дитина або людина загалом можуть стати центром освітньої системи, провідним її компонентом.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо, з одного боку, у поглибленому вивченні ідей Г. Сковороди з точки зору їх впливу на концепцію сучасної освіти, а, з іншого, в аналізі методологічних засад педагогічної науки.

References

1. Кремень В. Г. Філософія Григорія Сковороди в контексті людиноцентризму. *Вісник НАПН України*. 2022. Т. 4. №2. С. 1–8. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/288> (дата звернення: 11.06.1015).
Kremen, V. H. (2022). *Filosofia Hryhoriia Skovorody v konteksti liudynotsentryzmu* [Hryhorii Skovoroda's philosophy in the context of human-centeredness]. *Visnyk NAPN Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 4. 2. 1–8. Retrieved from: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/288> [in Ukrainian].
2. Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX століття. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.
Posokhova, L. (2011). *Na perekhrestii kultur, tradytsii, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII – na pochatku XIX stolittia* [At the crossroads of cultures, traditions, epochs: Orthodox colleges of Ukraine in the late XVII – early XIX century]. Kharkiv, Ukraine: KhNU imeni V.N. Karazina. 400. [in Ukrainian].
3. Сковорода Г. Вдячний Еродій. URL: http://ukrbooks.com/ua/Vdjachnyj_Erodiij/ (дата звернення: 1.06.2025)
Skovoroda, H. Vdiachnyi Erodii [Grateful Erodii]. Retrieved from: http://ukrbooks.com/ua/Vdjachnyj_Erodiij/ [in Ukrainian].
4. Сковорода Г. Харківські байки / за редакцією П. Тичини. Київ: Українське державне видавництво, 1946. 32 с.
Skovoroda, H. (1946). *Kharkivski baiky* [Kharkiv fables]: za redaktsiieiu P. Tychyny. Kyiv, Ukraine: Ukrainiske derzhavne vydavnytstvo. 32. [in Ukrainian].
5. Соломаха І. Особливості розвитку освіти в Україні у XVIII ст.: національний і європейський виміри. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. 2023. № 21 (177). С. 33–39.
Solomakha, I. (2023). *Osoblyvosti rozvytku osvity v Ukraini u XVIII st.: natsionalnyi i yevropeiskiy vymiry* [Features of the Development of Education in Ukraine in the Eighteenth Century: National and European Dimensions]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T. H. Shevchenka – Bulletin of the T.H. Shevchenko National University of Chernihiv Collegium*. 21 (177). 33–39. [in Ukrainian].
6. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. Київ: А.П.Н., 2003. С. 47–66.
Sukhomlynska, O. (2003). *Periodyzatsiia pedahohichnoi dumky v Ukraini: kroky do novoho vymiry* [Periodization of Pedagogical Thought in Ukraine: Steps Toward a New Dimension]. *Istoryko-pedahohichnyi protses: novi pidkhody do zahalnykh problem – Historical and Pedagogical Process: New Approaches to Common Problems*. Kyiv, Ukraine: A.P.N. 47–66. [in Ukrainian].
7. Янченко Т. Ідеї народної педагогіки у «Харківських байках» Григорія Сковороди. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософсько-педагогічні концепції Григорія Сковороди у контексті сучасних суспільних викликів»*. Чернігів: НУЧК, 2022. С. 46–48.
Yanchenko, T. (2022). *Idei narodnoi pedahohiky u «Kharkivskykh baikakh» Hryhoriia Skovorody* [The Ideas of Folk Pedagogy in Hryhorii Skovoroda's «Kharkiv Fables»]. *Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Filosofsko-pedahohichni kontsepty Hryhoriia Skovorody u konteksti suchasnykh suspilnykh vyklykiv» – Collection of materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference «Philosophical and Pedagogical Concepts of Hryhorii Skovoroda in the Context of Modern Social Challenges»*. Chernihiv, Ukraine: NUChK. 46–48. [in Ukrainian].

Yanchenko Tamara

<https://orcid.org/0000-0002-2967-0695>
ResearcherID EHD – 0652-2022

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of the Pedagogy and Methods of Teaching
History and Social Disciplines Department,

T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine) E-mail: tamyanchenko@gmail.com

CREATIVE HERITAGE OF HRYHORII SKOVORODA AS A METHODOLOGICAL BASIS OF PEDAGOGY

The purpose of the article is to analyze the creative heritage of H. Skovoroda as a methodological basis of modern pedagogy.

Methodology. The study that formed the basis of the article used problematic, systemic, socio-cultural, historical and synergistic approaches, which allowed us to identify and characterize the pedagogical ideas of the prominent Ukrainian thinker that are relevant to modern education. The hermeneutic method contributed to the analysis of H. Skovoroda's works. The narrative method provided a holistic presentation of information. The study used general scientific methods of analysis, synthesis, comparison, and generalization.

Scientific novelty. *The article identifies and characterizes the philosophical and pedagogical ideas of H. Skovoroda in the context of their influence on Ukrainian education in different periods of its development. The article also reflects on the use of the thinker's creative heritage as a methodological and conceptual basis for modern pedagogy.*

Conclusions. *Thus, the creative heritage of H. Skovoroda is the methodological basis of modern pedagogical science. The philosopher characterizes and partially embodies in his practical pedagogical activity the ideas that are universal values and constitute the essence of humanistic pedagogy: nature correspondence, human-centeredness, the influence of parents and family education.*

H. Skovoroda's idea of «kindred labor» embodies the pedagogical principle of natural correspondence of education and upbringing and models the principle of human-centeredness in education, since only by taking into account the natural abilities and needs of the individual can a child or a person in general become the center of the educational system, its leading component.

Prospects for further research are seen, on the one hand, in an in-depth study of H. Skovoroda's ideas in terms of their impact on the concept of modern education, and, on the other hand, in the analysis of the methodological foundations of pedagogical science.

Keywords: *pedagogy, education, creative heritage, creative heritage of Hryhorii Skovoroda, Ukrainian pedagogical thought of the eighteenth century.*

Стаття надійшла до редакції 15.06.2025

Рецензент: доктор пед. наук, професор **Тимошко Г. М.**